

Юрій Ніколаєць

**Проблема ОУН–УПА та
масових депортацій у повоєнний період
в українській історіографії**

Функціонування комуністичної репресивно-каральної системи у повоєнний період на теренах УРСР привертала увагу багатьох українських істориків. Однак, оцінки результатів її діяльності у працях, з одного боку, радянських вчених, а з іншого — пострадянських науковців та дослідників діаспори зовсім протилежні. Перш за все, це стосується визначення антирадянської діяльності як такої. Зокрема, у численних публікаціях радянського періоду діяльність УПА розглядалася як ворожа протидія радянській владі з боку «буржуазно-націоналістичних елементів», «зрадників українського народу» або ж просто «бандитів».

Дослідження боротьби проти українського повстанського руху почалося вже у перші роки після відновлення радянської влади на території Західної України. Але перші праці більше скидалися на пропагандистські брошури, ніж на ґрунтовні історичні дослідження.

Одним із перших вивчення цього питання розпочав В. Варецький, який пропагував досягнення радянського ладу, приєднання західноукраїнських земель до Радянської України, допомогу СРСР західноукраїнським областям та таврував противників радянської влади. Репресивну діяльність стосовно українських повстанців він розцінював як «природну відповідь» владних інститутів на діяльність, що суперечила основам радянської політичної системи¹.

Роль Й. Сталіна у приєднанні Західної України до УРСР та «радянізації» західноукраїнських земель і їх економічні здобутки у складі радянської країни розглядалися О. Дремчуком, Я. Левченко, Ф. Якимцевим у публікаціях 1950-х рр. Тут придушення антирадянського опору розглядалося як законо-

¹ Див.: *Варецький В.* Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К., 1946; *Його ж.* Видатна подія в житті українського народу. – К., 1964.

мірний крок на шляху до загального відновлення мирного життя у республіці². У цьому контексті слід виділити роботу К. Сироцинського, який одним із перших зробив спробу узагальнити досягнуті радянською владою результати у справі проведення насильницької колективізації селянських господарств західної частини України. Причому, репресивні заходи проти селян розглядалися у якості прогресивного процесу, успішність якого була начебто гарантована масовою підтримкою місцевим населенням політики радянського уряду³.

Економічне обґрунтування необхідності придушення опору УПА з'явилося у роботах радянських вчених, що були опубліковані у період хрущовської «відлиги». Так, тавруючи повстанців як «зрадників українського народу» або ж як «наймитів імперіалізму», Й. Черниш зосередив увагу на дослідженні боротьби партії проти осіб, які опиралися радянській, розцінюючи її як протидію відбудові народного господарства⁴. Автор наголошував, що за роки радянської влади в західноукраїнському селі вдалося забезпечити вигідну для влади зміну політичної свідомості населення.

Виправдовуючи репресивні заходи стосовно населення західноукраїнських земель у повоєнний час радянські вчені періоду

² Дремчук А.А. Социалистические преобразования сельского хозяйства во Львовской области // Науч. записки Львовского торгово-экономического института. – 1958. – Вып. IV. – С. 82–93; Левченко Я.Г. Социалистические преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939–1953 гг.) // Сб. науч. трудов Львов. ветер.-зоотех. ин-та. – 1953. – С. 58–75; Якимцев Ф.Ф. Социалистические преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины // Сб. науч. работ кафедр истории КПСС, политической экономии и организации здравоохранения Львов. гос. мед. ин-та. – Львов, 1957. – С. 129–143.

³ Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1953.

⁴ Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. (1939–1958). – Львів, 1963; Його ж. КП України — організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 17. – С. 102–114; Його ж. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 106. – С. 114–118.

брежнєвщини наголошували, що такі дії потрібні були для забезпечення переходу місцевого населення на шлях оволодіння «ленінськими ідеями»⁵. Репресії розглядалася у якості об'єктивного елементу класової боротьби⁶.

Історики ототожнювали вояків УПА із «гітлерівськими посіпаками», звинувачуючи вояків повстанської армії у боротьбі проти власного народу⁷. Але поруч із рясними звинуваченнями таврованих «буржуазних націоналістів», відсутній аналіз причин чи мотивів їхньої діяльності. Серед висновків радянської історіографії щодо оцінки боротьби УПА можна погодитися лише з тим, що вона об'єктивно не сприяла прискоренню відновлення мирного життя і відбудови народного господарства республіки.

Практично не змінилися оцінки діяльності УПА у творах радянських істориків періоду перебудови. Виступаючи з позицій правлячої партії, вони продовжували «нещадно таврувати» повстанців, всіляко доводячи приреченість їхньої боротьби⁸. Стаття В. Трощинського цілком присвячувалася доведенню факту відсутності збройної боротьби УПА з вермахтом. Причому, на противагу історикам української діаспори, які наводили у працях уривки з німецьких документів про сутички з україн-

⁵ *Аніров П.М., Сульженко В.К.* Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КіпрС. – К., 1967. – Вип. 17. – С. 143; *Макара М.П.* Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946–1966 рр.) // Наук. праці з історії КіпрС. – К., 1968. – Вип. 24. – С. 113–122.

⁶ *Ткачук А.В.* Боротьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР // Наук. праці з історії КіпрС. – К., 1974. – Вип. 67. – С.85.

⁷ Див.: *Грицьків Л.Г., Герасименко С.Г.* Вирок виносить народ. – К., 1970; *Мазур С.* Коли багрянці світанки. – Львів, 1970; *Чередниченко В.П.* Націоналізм проти нації. – К., 1970; *Його ж.* Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму. – К., 1979; *Його ж.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К., 1978; *Його ж.* Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч. – К., 1988.

⁸ Див.: *Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів.* – К., 1986. – С. 55–101.

ськими повстанцями, автор наголошував на різниці у висвітленні ставлення німців до українського національного руху у оперативних та політичних документах, вказуючи, що негативне ставлення до української національної ідеї прослідковувалося лише в останньому виді документів⁹.

Варто також наголосити, що у роботах радянських вчених, виданих у другій половині 1940-х – на початку 1980-х рр. факт наявності насильницьких дій радянської влади визнавався лише стосовно мешканців західноукраїнських областей, які співпрацювали із УПА або були її членами. Вважалося, що у інших регіонах республіки становлення радянської влади відбувалося відповідно до «бажань трудящих».

Певною мірою механізм діяльності репресивного апарату у повоєнний час розкривався у публікації І. Кожукало, який зробив це через висвітлення біографії секретаря ЦК КПУ Л. Г. Мельникова. Однак вчений кваліфікував подібну діяльність лише як «посилення командно-адміністративних методів управління», не пов'язуючи її із самою природою радянського ладу. Констатуючи порушення статутних норм партійного життя і принципів політичного керівництва, вчений вказував на успіхи парторганізацій у виконанні рішень уряду¹⁰.

Політичні переслідування представників західноукраїнської інтелігенції ґрунтовно висвітлені у циклі публікацій О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка в «Українському історичному журналі». Автори наголошували, що зневажливе ставлення та масові репресії щодо інтелігенції були запрограмовані природою сталінщини, вони докладно зупинилися на становищі західноукраїнських науковців, літераторів, митців, які потрапили у жорна репресивного апарату, проаналізувавши механізм проведення репресій по відношенню до культурної еліти краю¹¹.

⁹ Троцинський В.П. Проти вигадок про так званий «Антифашистський рух опору» українських націоналістів // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 76–87.

¹⁰ Див. Кожукало І. Л.Г. Мельников: нарис політичної діяльності // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 95–105.

¹¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 3–15.

Незаангажоване дослідження повоєнної репресивної політики радянської влади в УРСР почалося вже після проголошення незалежності України. На початку 1990-х рр. з'явилися перші роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. У дослідженнях науковців вже констатувався факт наявності масштабної репресивної політики радянського керівництва на території України у повоєнний період. Наголошувалося на порушенні норм соціалістичної законності та демократичних прав радянських громадян.

Вчені прагнули проаналізувати феномен сталінського тоталітарного режиму, пояснюючи природу його репресивно-каральної політики, зневажливого ставлення влади до пересічних людей. У наукових дослідженнях пояснювалася несумісність сталінського режиму і вільного розвитку особистості, висвітлювалася скаліченість психології, і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху «генеральної лінії», будь-яке виявлення власної думки. Розглядаючи вплив сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на «регіональному рівні». Поступово репресивна політика стала розглядатися як один із елементів радянського ладу¹².

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'являються наукові роботи Ю. Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні, роль репресивної системи у структурі влади. У працях «Контраргумент-правда»¹³, «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні»¹⁴, «Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії»¹⁵ автор показав суперечливість повоєнної історії України. На основі широкої джерельної бази Ю. Шаповал створив образ «важкої історії»; відкрив невідоме облич-

¹² Див.: Курносів Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 3–18.

¹³ Шаповал Ю. Контраргумент – правда. – К., 1989.

¹⁴ Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993.

чя тоталітарної доби в Україні. Автор не просто розкрив схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й пов'язав його як з долею національної еліти, політичних діячів, вчених України, так і з долею народу в цілому, вважаючи, що поширення репресивної політики негативно відбивалося на всіх сферах суспільно-політичного життя республіки. Автор змалював процес цькування М. Рильського, окремих українських композиторів та літераторів «виховання» працівників Інституту історії України та ін., вказуючи безапеляційність критики призвела до значних суб'єктивістських переконачень як в оцінках загального стану літератури і мистецтва, історичної науки в Україні, так і окремих творів та їх авторів.

У праці «Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні»¹⁶ Ю. Шаповал мовою документів намагався показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. Учений свідчив про неоднозначні настрої в українському суспільстві і вказував, що хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 р. почалася в основному з вини українських прибічників тоталітаризму, саме з їхньої руки adeptами «націоналізму» були оголошені представники інтелігенції, в першу чергу — українські письменники.

Значним доробком Ю. Шаповала щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка «Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії»¹⁷. Аналізуючи великий архівний матеріал, в тому числі й матеріали радянських спецслужб, автор відтворив раніше невідомі сторінки біографій українських діячів. Варто зазначити, що автор вступив у полеміку із окремими вченими, які висловлювали думку про українців як про безмовних жертв тоталітаризму, наголошуючи на масштабному опорі натиску більшовизму. У той же час Ю. Шаповал вказував на недостатню увагу українських вчених до визначення відповіді на питання, чому українці йшли на службу комуністичному режимові.

¹⁶ Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.

¹⁷ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001.

У наукових працях пострадянських істориків повоєнне поширення репресій в УРСР справедливо пов'язувалося із перебуванням Л. Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У з березня по грудень 1947 р. Покликаний «зміцнити» українське керівництво, яке в особі М. Хрущова прагнуло принаймні пом'якшити удар голоду, Кагановича сприяв розкручуванню «полювання на відьом», яке в українському варіанті вилилося у пошуки прихильників «буржуазного націоналізму». У «чорний список» можна було потрапити не тільки через власні політичні погляди, а й через сам стиль роботи Кагановича, який вміло перетворював господарські проблеми у політичні, нещадно караючи за невиконання планів державних хлібозаготівель. Складні проблеми суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку республіки він ототожнював із м'якотілістю у боротьбі із «українським буржуазним націоналізмом».

Діяльність Л. Кагановича в УРСР стала предметом спеціальних історичних досліджень пострадянських науковців. Одним із перших її почав вивчати Ю. Шаповал¹⁸. Вчений показав, що життєвий шлях людини, яка могла увійти до так званої «сталінської гвардії», практично неминуче був пов'язаний із усуненням з політичної арени противників Сталіна. Розвідка Ю. Шаповала «Лазар Каганович»¹⁹ описувала життєвий шлях вірного соратника і прихильника Й. Сталіна Лазаря Кагановича. Автор показав вплив Кагановича на духовну атмосферу в повоєнному українському суспільстві, особливо в середовищі інтелігенції, вважаючи, що саме надзвичайно активна боротьба Кагановича «українським націоналізмом» із роздмухуванням репресій призвела до того, що Сталін змушений був терміново повернути того до Москви, аби уникнути різкого загострення ситуації в республіці, в тому числі й в середовищі самих комуністів.

¹⁸ Див. наприклад: *Шаповал Ю.* Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 342–355; *Його ж.* Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л. М. Кагановича // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 20. – С. 76–83.

¹⁹ *Шаповал Ю.* Лазар Каганович. – К., 1994.

Загалом українські вчені сходяться на думці, що повоєнна діяльність Л. Кагановича в Україні призвела до глибокого конфлікту із громадськістю республіки і не останню роль у цьому відіграли безпідставні репресії по відношенню до інтелігенції²⁰.

Репресивно-каральна діяльність радянської влади у працях пострадянських вчених отримала широке висвітлення у зв'язку із вивченням збройного опору тоталітарній системі з боку УПА. У публікаціях початку 1990-х років боротьба УПА розглядалася як «братовбивча війна 1945–1950 років»²¹. Натомість на початку 2000-х років вона характеризувалася як боротьба за створення незалежної Української держави в межах етнічних українських земель²². Вчені почали аналізувати причини та наслідки двостороннього проведення каральних акцій, наголошуючи на ескалації жорстоких методів боротьби з обох сторін. Висвітлення отримали численні каральні акції загонів НКВС, коли їх бійці перевдягалися у форму УПА й нападали на селян. Аналізувалася також діяльність Служби Безпеки — таємної поліції — ОУН, яка безжально винищувала про радянські елементи: працівників партійного і радянського апарату, комуністів та комсомольців, активістів колективізації. Серед пострадянських вчених, які досліджували діяльність УПА варто виділити В. Сергійчука, який у своїх працях показав механізм здійснення каральних акцій проти повстанців²³.

Корені репресивної політики по відношенню до населення західноукраїнських областей висвітлено в узагальнюючій праці Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект»²⁴.

²⁰ Див.: Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. Кн. 2: ХХ століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 375–376; *Король В.Ю.* Історія України. – К., 1995. – С. 184.

²¹ Див.: Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. Кн. 2: ХХ століття. – С. 375–376; *Король В.Ю.* Історія України. – С. 184.

²² Див.: Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – С. 345.

²³ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; *Його ж.* Боротьба советської влади проти ОУН–УПА в післявоєнний період // *Визвол. шлях.* – 2000. – № 11. – С. 42–58.

²⁴ *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Іст.-політ. аспект. – Луцьк, 1995.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядали Ю. Шаповал, В. Золотарьов, В. Пристайко у своїй праці «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи»²⁵ та І. Білас в праці «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953»²⁶. Учені не тільки розглядали процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначали вплив тоталітаризму на долю окремої людини, як представника влади, інтелігенції, так і простої людини, насамперед, колгоспника. У розділі «Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945–1947 рр.)» автор проаналізував процес депортації українського населення з Закарпаття та загострення стосунків між українцями та поляками. І. Білас характеризував боротьбу з національним підпіллям на Західній Україні. У своїй праці автор визначив ідейне підґрунтя руху ОУН–УПА, наголошуючи, що цей був масовий рух, який користувався підтримкою значної частини населення Західної України.

У 2000 р. вийшла друком монографія М. М. Шитюка, в якій автор проаналізував перебіг масових репресій проти населення півдня України у 20–50-х роках ХХ ст. На величезному фактичному матеріалі, зібраному в центральних, Одеському, Миколаївському, Херсонському обласних державних архівах, у Криму автор дослідив акти повоєнних репресій. Центральне місце зайняв аналіз репресій як фактора забезпечення «соціалістичних перетворень»²⁷.

В іншій праці М. Шитюк дослідив еволюцію репресивно-каральної системи в радянській Україні, проаналізувавши радянське законодавство цього спрямування та діяльність позасудових органів. Автор наголосив, що окремі повоєнні укази вищих органів влади мали на меті посилити відповідальність за критику радянської дійсності з метою беззастережного прийняття ними «переваг соціалізму». Він зробив висновок, що

²⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.

²⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – К., 1994.

²⁷ Див. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000.

певне згортання репресивної діяльності у роки «відлиги» було чи не в першу чергу зумовлене економічними чинниками: ефективність підневільної праці після закінчення війни неухильно знижувалася, а політика «пізнього сталінізму» знаходила дедалі менше прихильників як серед народу, так і серед «соратників» вождя²⁸.

У 2002 р. побачило світ ґрунтовне дослідження авторського колективу українських вчених «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси». У розділі «Масовий терор у післявоєнний період» містився підрозділ «Боротьба з «українським націоналізмом», в якому ґрунтовно проаналізовано діяльність Л. Кагановича по цькуванню талановитих українських діячів літератури, науки, освіти, мистецтва поруч із витравленням історичної пам'яті українського народу. Вказувалося, що відображенням репресивної тенденції стала серія постанов ЦК ВКП(б) і їх відповідників, прийнятих ЦК КП(б)У: «Про журнал «Вітчизна», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення та ін. У підрозділі «Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби» розглянуто репресивну діяльність з обох боків, висвітлено динаміку загострення терористичного протистояння із аналізом морально-політичних настроїв його учасників. Зазначалося, що особовий склад каральних загонів НКДБ відчував сильний морально-психологічний дискомфорт від участі в каральних акціях, а матеріали перлюстрації листів військовослужбовців засвідчували наявність настроїв розпачу посеред чужого середовища, ворожого ставлення частини місцевого населення. Підкреслювалося, що члени СБ УПА практикували жорстоку кругову відповідальність за співробітництво із радянською владою поступово, а тому обопільні акти насильства часто переходили за межі раціонального, деформували психіку підпільників, робили її несприйнятливою до крові і страждань. У дослідженні наголошувалося, що терористичні акції під виглядом против-

²⁸ Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 138.

ника використовувалися всіма сторонами протистояння, а тому вбачати в цьому особливу підступність і цинізм однієї з конфліктуючих сторін було б несправедливо. Загалом автори зробили висновок, що потужна карально-репресивна система, масові акції залякування населення служили головними засобами забезпечення політики тоталітарного режиму на заході України²⁹.

Перебіг повоєнних репресій проти діячів української історичної науки частково показав у своєму творі М. В. Коваль, наголошуючи що метою цієї кампанії було мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння ОУН. Вчений показав механізм цькування представників історичної науки вказуючи, що в умовах репресивної кампанії деякі науковці почали звинувачувати один одного в різних антинаукових, опортуністичних і буржуазно-націоналістичних збоченнях і помилках, а розпалювання чвар між вченими та кампанія покаяння за різного роду збочення грали на руку правлячому режиму³⁰.

В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко наголошували на брутальності ведення війни проти УПА, вказуючи, що для посилення тиску Сталін вдало використав зовнішньополітичну ситуацію після переможного завершення війни. Вчені проаналізували механізм атаки на суспільну свідомість українства з метою наклеювання на повстанців ярликів «злочинці», «зрадники. Діяльність УПА вченими розглядалася як український національно-визвольний рух, оцінюючи значення якого вони вказували, що самозречення і героїка підпілля залишили помітний слід у свідомості українського народу³¹.

²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 744–772.

³⁰ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 18–25.

³¹ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 332–333.

Як вияв повоєнної карально-репресивної діяльності радянської влади характеризується політика проведення масових переселень частини населення України наприкінці Другої світової війни та протягом повоєнного періоду. Одними із перших потрапили у списки переселенців кримські татари, які, на думку сталінського керівництва, співпрацювали із гітлерівцями. Тривалий час ця проблема практично не розглядалася вітчизняними вченими. Одним із перших про переселення почав писати М. М. Максименко, у праці якого вивчалось переселення до Криму сільського населення з інших районів СРСР у 1944–1960 рр. Вона була опублікована ще за часів існування СРСР, а отже переселення селян до Криму за рахунок виселення татар оцінювалося позитивно через призму піднесення сільського господарства району внаслідок рішучих дій радянського уряду³².

Масове переселення кримських татар, здійснене у 1944 р., сучасними істориками оцінюються виключно негативно. О. Бажан з цього приводу вказував, що навіть з початком процесу реабілітації в роки «відлиги» діяльність влади не виправдала сподівань репресованих народів, оскільки кількість переглянутих справ щорічно зменшувалась³³.

Примусове переселення як один із засобів боротьби проти УПА широко використовувалося радянським керівництвом з метою послабити соціальну базу повстанців. Уже в 1943 р. відповідно до наказів Л. Берія органи НКВС почали переселяти всіх, кого вони зараховували до «пособників окупантів». Після війни ця діяльність розповсюдилася на всіх, хто був пов'язаний із рухом опору, депортуючи інколи навіть цілі села.

М. Бугай, який одним із перших почав писати про переселення, позитивно оцінював висилку членів ОУН, їх сімей, а також тих, кого зараховували до співчуваючих українським націоналістам. У його праці переселення подавалося як добро-

³² Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 52–58.

³³ Див.: Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 35.

вільний акт, який населення сприймало із розумінням³⁴. Нега-тивно оцінювали примусове переселення членів ОУН О. С. Рубльов та Ю. А. Черченко, які вказували на численні порушення принципів національної політики в західному регіоні СРСР³⁵.

Сучасні українські вчені продовжують вивчати питання переселенської політики влади стосовно представників українського самостійницького руху, вказуючи на злочинні помилки і прорахунки, порушення законності органами, що здійснювали цю діяльність та засуджуючи Сталіна за намагання вирішувати складні національні проблеми за допомогою політики примусового переселення.

У 1994 р. було опубліковано ґрунтовне дослідження І. Винниченка, присвячене аналізу здійснення радянською владою депортацій, заслання та вислання. У розділах «Зобов'язати НКВС виселяти родини активних учасників ОУН...» та «Кінець 1940-х — ужорсточення режиму» автор показав механізм здійснення переселення, подав об'єктивні відомості про чисельний склад переселених по певним регіонам. Він докладно зупинився на висвітленні злочинів сталінізму у цій справі, відзначаючи, що для «помилкового» переселення достатньо було у відповідних списках, які складали працівники НКВС, неточно зазначити ступінь споріднення або ж анкетні дані людини, а також потрапити під підозру як члена певної боївки УПА (навіть без визначення фактів підривної діяльності) чи вчасно не сповістити про діяльність «членів банд»³⁶.

У праці «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» поміж іншого містився аналіз правового забезпечення політики примусового переселення. Її автори вказували на великодержавний цинізм та владну жорстокість центру, яка черговий раз виявилася в указі Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення із Українсь-

³⁴ Див.: Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32–38; Його ж. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 20–26.

³⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 7.

³⁶ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

кої РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть анти суспільний, паразитичний спосіб життя», що надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про виселення за межі республіки будь-кого, хто жив у селі. У роботі подано статистичний матеріал по кількості переселених осіб, проаналізовано наслідки репресивної діяльності уряду у цьому напрямку³⁷.

Сучасні українські вчені прагнули визначити роль збройного опору вояків УПА у зростанні масштабів примусового переселення українців в 1944–1946 рр., вказуючи, що у районах, де повстанська армія була особливо активною масштаби примусових переселень були помітно меншими. У той же час вчені вимушені були констатувати факт відсутності в УПА можливості завадити проведенню переселення.

Виразом репресивно-каральної політики радянського керівництва було здійснення спільно із польським урядом примусового переселення українського населення з території Польщі до УРСР, а польського — з УРСР до Польщі після підписання відповідної угоди в 1944 р. Радянськими істориками ці події характеризувалися як акти дружби польського і українського народу, які начебто виключно на правовій основі вирішили спірне для них питання.

Пострадянські історики почали більш детально вивчати особливості проведення переселення, звертаючи увагу на ставлення радянської влади до переселенців. Активізація проведення досліджень, пов'язаних із вивченням обставин переселення українського і польського населення в рамках проведення операції «Вісла» відбулася у зв'язку із відзначенням 50-річчя цієї події у 1997 р. Вчені почали все більше відходити від «описовості» у проведенні переселення та більше звертали уваги на оцінку наслідків його проведення та значення переселення для подальшої долі української нації.

У 1997 р. з'явилася робота В. Сергійчука, в якій автор проаналізував хід переселення із визначенням кількості пересе-

³⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. – С. 710.

лених осіб по різних регіонах та їх зв'язку із діяльністю ОУН–УПА. Автор вивчав умови побуту переселених українців, їх оцінки власного становища в УРСР³⁸.

М. Рябчук вказував, що операція «Вісла» означала не лише переселення українців зі своїх етнічних земель, а й їхнє розпошення, «фільтрацію» всіх підозрілих осіб із проведенням репресій та ескалацію в українській та польській пресі інофобії³⁹. Більш детально процес розселення українців Польщі в УРСР у 1944–1947 рр. вивчав В. Кіцак, який зазначав, що географія розселення цієї частини українців, яка охоплювала й південну та східну частини України, визначалася прагненням радянського керівництва не допустити посилення позицій УПА на території західноукраїнських земель з одного боку, а з іншого бажанням керівництва УПА розповсюдити свій вплив на цій частині республіки долучаючи до переселенців досвідчених членів ОУН. Причому, автор вказував, що частина українців прагнули будь-якими шляхами добитися переселення не на західні землі Польщі, а в Радянську Україну. Однак, замість проживання в однорідному українському етнічному середовищі вони були приречені на швидку асиміляцію польським населенням «повернутих земель»⁴⁰.

Наприкінці 1990-х рр. вийшли друком праці, автори яких досліджували наслідки проведення операції «Вісла», звертаючи увагу на становище та настрої переселених осіб⁴¹.

На початку ХХІ ст. у роботах українських вчених стало помітним прагнення проаналізувати ставлення населення УРСР до проведення переселення та визначення міри моральної та матеріальної відповідальності з боку польського і українського суспільств та держав за проведення цієї акції.

³⁸ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

³⁹ *Рябчук М.* Два боки «Вісли» // *Всесвіт*. – 1997. – № 10. – С. 175–178.

⁴⁰ *Кіцак В.* Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947) // *Молода нація*. – 2000. – № 1. – С. 96–122.

⁴¹ *Заброварний С.* Акція «Вісла» // *Календар-альманах «Нового шляху»*. – Торонто, 1998. – С. 62–67; *Загоруйко Р.* Погляд на операцію «Вісла» через півстоліття // *Визвольний шлях*. – 1999. – Кн. 7. – С. 830–837; *Косик В.* Акція «Вісла» // *Укр. Ідея і Чин*. – 1998. – № 3. – С. 113–117.

Ще одним поштовхом до появи наукових досліджень проведення переселення українців і поляків стала політична ситуація в Україні, що склалася у 2002 р. Після звернення Голови Всеукраїнського конгресу українців Холмщини та Підляшшя О. Боровика до Ю. Тимошенко, «Блок Юлії Тимошенко» подав до Верховної Ради України кілька законопроектів з метою надати депортованим етнічним українцям з Польщі в Україну у 1944–1946 рр. статус депортованих. Предметом суперечок науковців стало визначення рівня «примусовості» переселення. Такий підхід до проведення наукових досліджень диктувався необхідністю визначення правових підстав для забезпечення депортованим певних пільг та компенсацій. Він і визначав специфіку історичних досліджень цієї проблеми останнім часом. Політична незацікавленість керівництва держави у виплаті певних компенсацій переселенцям у зв'язку із можливістю подібних звернень з боку польських громадян, переселених у 1944–1946 рр., створила ситуацію, коли історики черговий раз потрапили під тиск політичних обставин під час написання своїх досліджень.

Вивчивши польську історіографію цього питання І. Є. Цепенда дійшов до висновку, що польські науковці досить детально проаналізували причини, хід та наслідки операції «Вісла». Однак, це не дало підстав дійти спільного висновку щодо доцільності виселення українського населення з політичної, військової та економічної точок зору. Автор констатував появу останнім часом пропозицій щодо розгляду даної проблеми не тільки як внутрішньопольської, а й у контексті сталінських депортацій 1930–1940-х років⁴².

У роботі А. Смирнова відзначалося, що кількість переселених на 23 серпня 1946 р. українців складала 482880 осіб, а на сучасний момент в Україні проживає до 2,5 млн. виселених з Польщі українців разом з їхніми нащадками. Аналізуючи юридичні можливості отримання ними статусу депортованих А. Смирнов вказував що цю процедуру ускладнювала наявність

⁴² Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 84–93.

заяв про добровільне переселення та існування відповідних міждержавних угод⁴³.

У 2005 р. вийшла друком робота О. Буцько, в якій авторка висловила думку про те, що ініціатива щодо переселення можливо виходила від польського керівництва, яке прагнуло якомога швидше покінчити з проблемою національних меншин та підтримувалася радянською стороною, яка прагнула вирішити на свою користь проблему врегулювання повоєнного кордону з Польщею. Авторка частково проаналізувала процес облаштування переселених на теренах УРСР, їх морально-політичних стан, ставлення до них місцевих жителів та особливості забезпечення переселення радянською та польською сторонами, відзначаючи більшу жорстокість радянської сторони у цьому питанні⁴⁴.

Загалом сучасні дослідники сходяться на думці, що участь радянського керівництва у переселенні розпочалася ще у 1944 р., а квапливість уряду СРСР у цьому питанні пояснювалася тим, що національна ворожнеча та марна боротьба, яку вело польське та українське населення, створювали додаткові труднощі для Червоної Армії у вирішенні військово-політичних завдань на польсько-українському прикордонні. Крім того, ними висловлюється думка про політичне підґрунтя зацікавленості СРСР у проведенні переселення з метою врегулювати на свою користь проблему визначення радянсько-польського кордону.

У більшості сучасних досліджень вітчизняних вчених висловлено думку, що радянська влада відкрито дискримінувала переселенців у порівнянні з іншими громадянами, проводячи переселення та розміщення переселених громадян досить жорстокими методами, що дає підставу говорити про переселенців як про депортованих. З іншого боку, вказувалося, що, не дивлячись на проблеми із наділенням землею та відверто неприязне ставлення радянських урядовців, українські переселенці демонстрували приклади належного ставлення до спільної праці:

⁴³ Смирнов А. Изгнанники // Кореспондент. – 2003. – № 3. – С. 26–28.

⁴⁴ Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 73–79.

багато з них самовіддано працювали у колгоспах, були висунуті на керівні посади.

Використовуючи інституціональний, антропологічний та культурологічний методи, українську історіографію висвітлення проведення операції «Вісла» можна поділити на кілька етапів. Перший припадає на період з другої половини 1940-х рр. і до кінця 1980-х рр., коли вчені розглядали ці події виключно у якості чергового акту дружби українського та польського народів або ж як мирного врегулювання спірного питання, наголошуючи, що польсько-українські сутички тільки заважали частинам Червоної Армії зміцнювати свої позиції у регіоні. Другий етап виділяється у межах першої половини 1990-х рр., коли вчені констатували факт насильницького здійснення переселення та визначали його демографічні наслідки. Третій етап припадає на кінець 1990-х рр., коли науковці звернули увагу на детальне вивчення наслідків проведення операції «Вісла» та роль у цих подіях УПА. І нарешті четвертим етапом може бути початок ХХІ ст., коли дослідники стали висвітлювати та аналізувати морально-політичний стан населення та його ставлення до проведення примусового переселення.

Загалом, не дивлячись на певні зрушення, проблема примусового переселення в повоєнні роки залишається ще недостатньо дослідженою. Поза увагою авторів залишилися такі питання, як висвітлення морального стану переселенців, їх участь у політичних процесах, зокрема в національному русі на місці переселення, а для певних сімей — після повернення на постійне місце проживання в роки «відлиги». У майбутніх наукових дослідженнях взагалі варто було б вивчити зв'язок між проведенням примусового переселення та розвитком національного руху в Україні.

Варто зазначити, що оцінки партійного керівництва суспільно-політичним життям повоєнного періоду сучасних вчених та істориків радянського періоду певною мірою збігаються стосовно визначення міри застосування державного примусу у той час. Однак, якщо у період існування СРСР вчені лише констатували факт перегинів у партійній політиці, пов'язуючи його з негативними наслідками існування культу особи, то у сучасний період науковці подають уже комплексні оцінки

партійного керівництва суспільно-політичним життям, розглядаючи його у якості елементу тоталітарного правлячого режиму, однією з ознак якого була розгалужена репресивно-каральна система.

Леонід Місінкевич

**Реабілітації жертв державного терору
(середина ХХ – початок ХХІ століття):
історіографія проблеми**

За умов національно-культурного відродження України, розбудови її державності особливого значення набуло дослідження маловідомих сторінок нашої історії. Однією з таких сторінок у вітчизняній історії стала репресивна та реабілітаційна політика вищих державно-політичних структур СРСР.

Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши і покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Важкі наслідки культу особи відобразилися в духовному житті, через культивування та насадження страху, підозрливості до надбань світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій сталінського режиму попали не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності.

Започаткована в середині 1950-х рр. реабілітація жертв політичних репресій стала наслідком змін у політичному житті держави, певній лібералізації суспільного розвитку.

Дослідження історіографії середини 1950-х початку 1960-х рр. засвідчило, що, як правило, науковці у працях не заглиблювалися в «проблеми» сталінських перекосів соціалістичного будівництва та репресій. Їхнє бачення розвитку суспільно-політичних процесів завжди узгоджувалися з офіційними оцінками політиків та партійних ідеологів. Деталізоване вивчення існуючих реалій суспільного життя вимагало об'єктивного пояснення щодо масових політичних репресій «у най-